

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण - २०२० बोलीभाषा आणि बहुभाषिकतेचा परिणाम

डॉ. व्यंकट बाबूराव सूर्यवंशी

सामाजिक विज्ञान एवं मानविकी शिक्षा विभाग

क्षेत्रीय शिक्षा संस्थान एनसीईआरटी, भोपाळ

venkatsuryawanshi21@gmail.com 8888230551

प्रस्तावना

भाषा हा शिक्षणाचा पाया असल्यामुळे मानवी जीवनात भाषेला महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आपल्या भावना भाषेच्या माध्यमातून प्रकट करण्याचे आणि माहिती व कोशल्ये शिकण्याचे भाषा हे एक साधन आहे. भाषेमुळेच सामाजिक व्यवहार, संभाषण करणे, आपल्या मनातील विचार भावना व्यक्त करण्यासाठी भाषा हे एक माध्यम आहे. भाषा ही मानवाची स्वतंत्र निर्मिती आहे.

सुरुवातीच्या काळात हावभावाची भाषा अस्तित्वात होती. यात तो हावभाव करणे, हातवारे करणे याबरोबरच चेहऱ्याच्या भाषेद्वारे संभाषण करत होता. जेव्हा मानव एकटा रहायचा तेव्हा त्याला भाषेची गरज पडली नाही. मात्र जेव्हा तो एकमेकांच्या संपर्कात येऊ लागला तेव्हा मानवाला भाषेची गरज पडली. भाषेची निर्मिती झाली तेव्हापासून मानव विचार करू लागला.

मानवाला भाषिक संभाषण करण्यासाठी भाषेची एक नियम व्यवस्था आहे. ती आपल्याला अनुकरणाने प्राप्त होते. भाषा या संकल्पनेमध्ये भाषिक व्यवहार आणि भाषिक व्यवस्थेचा समावेश असतो. लेखन आणि उच्चारण ही भाषेची रूपे आहेत. भाषेचे स्वरूप लिपीचिन्हांवर अवलंबून असते. लिपीद्वारे मानवाने भाषेला (ध्वनिला) चिन्हाद्वारे मांडण्याचा प्रयत्न केला. लिपी हा भाषेचा एक दस्तऐवज म्हणता येईल. भाषेसाठी मानवाने ध्वनीची मदत घेतली. मानवाने आपल्या व्यवहारासाठी तसेच गरजेनुसार भाषेची निर्मिती केली असली तरी ती एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमुळेच तो आपल्या मनातील विचार, भावना व्यक्त करणे आणि भाषिक व्यवहार करू लागला.

भारतात आता एकूण १२१ भाषा आहेत. २३४ मातृभाषा आहेत. ज्या पाच वेगवेगळ्या भाषिक कुटुंबांशी संबंधित आहेत. - इंडो-आर्यन, द्रविड, ऑस्ट्रो-एशियाटिक, तिबेटो-बर्मीज आणि सेमाइट-हॅमिटिक. भारतीय संविधानाच्या आठव्या अनुसूचीमध्ये २२ भाषांना मान्यता देण्यात आली आहे. भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला सरकारी कार्यालयांमध्ये कोणत्याही भाषेत प्रतिनिधित्व करण्याची हमी देते. देशाचा कारभार १५ भाषांमधून चालतो. भारतातील अनेक राज्यातील शाळांमध्ये शिक्षणाचे माध्यम म्हणून सुमारे ५० भाषा वापरल्या जातात

पारिभाषिक संज्ञा: मातृभाषा, स्थानिक भाषा, बहुभाषिकता, बोलीभाषा, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण- २०२०, आत्मनिर्भर, विकसित भारत

मातृभाषा

शिक्षण हक्क कायदा (RTE) २००९ प्रत्येक मुलाला मातृभाषेतून शिक्षण घेण्याचा अधिकार देते. त्यात शिक्षणाचे माध्यम मुलाच्या मातृभाषेत असले पाहिजे. विद्यार्थ्यांने अध्यापनासाठी भाषा ही मातृभाषा म्हणून निवडावी. मातृभाषा तुमची सामाजिक ओळख तुमच्या भाषिक समुदायाशी आणि सामाजिक संदर्भाशी जोडते आणि तुमची सोबती असते. मातृभाषा समाज आणि संस्कृतीला जोडू शकते. व्यक्तीचे त्याच्या मातृभाषेद्वारे सामाजिकीकरण होते. मातृभाषा बौद्धिक विकास, संवेदनशीलता आणि भावना विकसित करण्यास मदत करते. बौद्धिक वाढीसाठी मातृभाषेत वाचणे आणि लिहिणे सोपे होते.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण- २०२०

आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत स्थानिक बोलीची आवश्यकता महत्त्वपूर्ण आहे. कारण आज आपण जागतिक पातळीवर काम करत आहोत मात्र आपल्या स्थानिक बोली भाषेतील ज्ञान आपण विसरत चाललो आहोत. मराठीच्या

अनेक बोली आहेत. या बोलींना विशेष लिपी नाही. किंवा या बोलीमधून शिक्षणाचे माध्यम उपलब्ध नाही. यामुळे शिक्षणात येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यासाठी स्थानिक बोलीची मदत होणार आहे. बोली बोलणारा वर्ग महाराष्ट्रात भरपूर मोठा आहे. त्यामुळे बोली भाषेतून शिक्षण उपलब्ध करणे गरजेचे आहे. ही बाब ध्यानात घेऊन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० मध्ये स्थानिक बोलीला महत्त्व दिलेले आपल्याला दिसते.

बोली भाषा / स्थानिक भाषा

आज महाराष्ट्रात मराठीच्या प्रादेशिक प्रमुख बोली वऱ्हाडी, कोंकणी अहिराणी, खानदेशी मराठवाडी असून एकूण मराठीच्या ५२ बोली भाषा असून स्थानिक भाषेची संख्या अगणित आहेत. आपल्याकडे मात्र या बोलीभाषेतून शिक्षण मिळत नाही. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण- २०२० मध्ये विद्यार्थ्यांला आपल्या स्थानिक भाषेतून शिक्षण घेण्याच्या बाबीवर भर दिल्यामुळे बोलीभाषेला किंवा स्थानिक भाषेला महत्त्व आणि एक उर्जा अवस्था प्राप्त होणार आहे. बोलीभाषेबद्दल बोली भाषा मरत आहेत जी भिती निर्माण करण्यात आलेली आहे. ती भितीही कायमची दुर होऊ शकते. अभ्यासक्रमात बोलीभाषेचा समावेश होण्याबरोबरच अनेक सकारात्मक बदल होणार आहेत.

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभाग आणि बालभारती यांनी १२ आदिवासी बोली भाषेत इयत्ता पहिली ते चौथी या वर्गाच्या एकूण ४८ पुस्तकांचे प्रमाणभाषेतून आदिवासी बोली भाषेत भाषांतर केले आहे. आदिवासी बोलीभाषा व भाषांतरीत पुस्तकांची संख्या याचीही नोंद घेणे महत्त्वाचे वाटते. कोरकू, गोंडी, मावची, माडिया, कोलामी, भिल वसावे, भिल माथवाडी, वारली, कातकरी, पावरी आणि कोंकणी या स्थानिक बोली भाषेतून पाठ्यपुस्तके निर्माण झाल्यामुळे आदिवासी व पाड्यावरील विद्यार्थ्यांला शिक्षण घेणे सहज उपलब्ध होण्यास मदत होणार आहे. त्यामुळे भविष्यात या समाजाच्या बोलीला किंवा स्थानिक भाषेला महत्त्व प्राप्त होईल. गडचिरोली जिल्ह्यातील हेमलकसाच्या शाळेत बोलीभाषेतून शिक्षण देण्याचा प्रयोग करण्यात आला. त्यामुळे याचा परिणाम चांगला आसल्याचा पहायला मिळाला. त्यामुळे या स्थानिक भाषा व बोलीभाषेचा परिणाम पुढीलप्रमाणे दिसू शकतो.

शैक्षणिक विकास / परिणाम

- विद्यार्थ्यांना मातृभाषेतून शिक्षण मिळेल.
- विद्यार्थी गळतीचे प्रमाण कमी होईल.
- विद्यार्थ्यांमधील न्युनगंड कमी होईल.
- उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढेल.

सांस्कृतिक परिणाम

- बोलीतील ज्ञान प्रसार
- बोलीचे जतन व संवर्धन
- बोली लिपीबद्ध होईल
- बोली भाषेसोबत संस्कृती
- बोलीतून वैद्यकीय आरोग्य विषयीची माहिती
- विशिष्ट सण उत्सवाची माहिती /
- कला (गोंदण ,नृत्यकला ,चित्रकला)
- व्यवसाय विषयक माहिती
- बोलीतील लोकगीत नाट्य (कुलदैवत) देवी देवता ,लोककथा ,
- पर्यावरणीय ज्ञान
- भारतीय ज्ञान प्रणाली
- शिकेल तर टिकेल
- सामाजिक मागासलेपण कमी होईल

सामाजिक परिणाम

- सामाजिक विकास
- चालिरीती व्यवहार /
- कुटुंब विवाह
- भाषिक परिणाम
- बोली व भाषा ज्ञान व्यवहार
- स्थानिक बोलीतील व्यवहार

बहुभाषिकता

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० मध्ये बहुभाषिकतेला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. या धोरणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना मातृभाषेसोबत इतर भाषांमध्येही शिक्षण घेण्याची संधी मिळेल. दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक भाषा ज्या व्यक्तीला बोलता, वाचता आणि लिहता येते त्याला आपणास बहुभाषिक म्हणता येईल.

भारतीय भाषा संस्थान

केंद्रीय भारतीय भाषा संस्था, म्हैसूर (CIIL) येथे असून याची स्थापना १९६९ मध्ये झालेली आहे. भारत सरकारच्या भाषा धोरणाच्या विकास, अंमलबजावणीमध्ये मदत करण्यासाठी आणि भाषा विश्लेषण, भाषा अध्यापनशास्त्र, भाषा तंत्रज्ञान आणि समाजात भाषेचा वापर या क्षेत्रात संशोधन करून भारतीय भाषांच्या विकासाचे समन्वय साधण्यासाठी केंद्रीय भारतीय भाषा संस्था, म्हैसूर काम करत आहे. याबरोबरच आदिवासी भाषा, अल्पसंख्याक भाषांसह आधुनिक भारतीय भाषांमध्ये संशोधन, मानवी संसाधनांचा विकास आणि साहित्य निर्मितीद्वारे भारतीय भाषांचा विकास करणे आहे.

भारतीय भाषा संस्थानची भारतात भुवनेश्वर, पुणे, म्हैसूर, पटियाला, गुवाहाटी, सोलन आणि लखनऊ येथे सात प्रादेशिक भाषा केंद्रे आहेत. ही केंद्रे सरकारच्या त्रिभाषिक सूत्राच्या अंमलबजावणीसाठी आणि शिक्षण साहित्य तयार करण्यासाठी काम करतात. शिक्षक-प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करतात ज्यामध्ये राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी नियुक्त केलेल्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांना त्यांच्या मातृभाषेव्यतिरिक्त इतर भाषांमध्ये प्रशिक्षण दिले जाते. यावरून आपल्या असे लक्षात येते की बहुभाषिकता या विषयावर काम चालू होते. आज आपल्याला अनेक भाषिक प्रश्न आणि अडचणी पहावयास मिळतात. याचा विचार करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२०च्या धोरणामध्ये विद्यार्थ्यांच्या बहुभाषिकतेला अधिक महत्त्व दिलेले आहे. बहुभाषिकतेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आणि समाजात अनेक सकारात्मक बदल घडण्यास मदत होणार आहे.

बहुभाषिकतेचे महत्त्व आणि प्रभाव:

- विद्यार्थ्यांना प्रादेशिक भाषेबरोबर इतर भाषांमध्येही शिक्षण घेण्याची संधी मिळेल.
- विद्यार्थ्यांच्या क्षमता पुढे येण्यास मदत होईल.
- बहुभाषिकतेमुळे विचारसरणीला चालना मिळेल.
- बहुभाषिकतेमुळे संवाद कौशल्याला चालना मिळेल.
- भाषिक कौशल्ये विकसित होतात.
- बहुभाषिकतेमुळे व्यावसायिक चालना व रोजगार निर्मिती होईल.
- तुम्ही वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या लोकांसोबत संवाद साधू शकता.
- वस्ती पाडा या शाळेतील शिक्षणासाठी बहुभाषिकता महत्त्वपूर्ण.
- नवनवीन माहिती ज्ञान मिळण्यास मदत.
- मुलांना वेगवेगळ्या भाषा प्रभावीपणे वाचायला मदत.
- भाषिक प्रांतवाद कमी होण्यास मदत .

विकसित भारत घडवण्यासाठी आपल्याला आर्थिक, सामाजिक, आणि शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये विकास साधण्याची गरज आहे. भाषेला सामाजिक सांस्कृतिक संदर्भ असतात. भारतात अनेक भाषा बोलल्या जातात, त्यापैकी २२ भाषांना अधिकृत भाषेचा दर्जा आहे. आपल्या विविधतेमध्ये एकता ठेवून, भारताला एक विकसित राष्ट्र बनवण्याचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० माध्यमातून ३ ते ६ वर्षांच्या मुलांसाठी दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले. भाषा ही शिक्षण घेण्यासाठी अडसर होऊ नये. याची पुरेपुर काळजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात घेतलेली असून स्थानिक भाषा बोलीभाषेला आणि बहुभाषिकतेला महत्त्व देण्यात आले आहे. यामुळेच भाषावाद, भाषिक कट्टरता कमी होऊन सर्व भाषेबद्दल प्रेम भावना वाढीस लागण्यास मदत होईल यात शंका नाही. यामुळे एक भारत आणि श्रेष्ठ भारत ही संकल्पना सार्थ ठरेल आणि २०४७ पर्यंत विकसित भारत होण्यास नक्कीच मदत होईल.

संदर्भ.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण- २०२०.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा - पायाभूत स्तर -२०२२.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा - शालेय शिक्षण -२०२३.

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद, दिल्ली.

डॉ. रमेश वरखेडे, समाजभाषाविज्ञान प्रमुख संकल्पना, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर.

डॉ. रमेश धोंगडे, समाजभाषाविज्ञान, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.

ना. गो. कालेलकर, भाषा: इतिहास आणि भूगोल, मौज प्रकाशन, मुंबई.

केंद्रीय भारतीय भाषा संस्था, म्हैसूर (CIIL) संकेतस्थळ.

महाराष्ट्र टाईम्स, विदर्भ, नागपूर आवृत्ती. (आदिवासींना बोलीतून शिक्षण)